

УДК 94.4

**ГРЕЦЬКА ГРОМАДА МАРІУПОЛЬСЬКОГО ПОВІТУ В ПОЛІТИЦІ
УКРАЇНСЬКИХ УРЯДІВ 1917-1918 рр.: ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ
GREEK COMMUNITY OF MARIUPOL DISTRICT IN THE POLICY
OF UKRAINIAN GOVERNMENTS OF 1917-1918 years: HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS**

Романцов В.М.,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історичних дисциплін
Маріупольського державного університету*

У статті аналізуються історико-правові проблеми політики урядів Української Народної Республіки та Української Держави гетьмана П. Скоропадського щодо грецької громади Північного Приазов'я. Розглядаються проблеми політичної боротьби, яка розгорнулася серед греків на рубежі 1917-1918 рр. Висвітлюються питання національно-культурного відродження, проблеми аграрних відносин у грецькій сільській спільноті.

Ключові слова: політика українських урядів, суспільно-політичні процеси, грецька громада Північного Приазов'я, Українська національно-демократична революція, Українська Народна Республіка, Українська Держава.

В статье анализируются историко-правовые аспекты политики правительств Украинской Народной Республики и Украинской Державы гетмана П. Скоропадского в отношении греческой общины Северного Приазовья. Рассматриваются проблемы политической борьбы, которая развернулась среди греков на рубеже 1917-1918 гг. Освещаются вопросы национально-культурного возрождения, проблемы аграрных отношений в греческой общности.

Ключевые слова: политика украинских правительств, общественно-политические процессы, греческая община Северного Приазовья, Украинская национально-демократическая революция, Украинская Народная Республика, Украинская Держава.

The article provides the analysis of historical and political aspects in the policy of the Ukrainian People's Republic and of the Ukrainian State of Hetman P. Skoropadskyi towards the Greek community of the Northern Azov Sea Coast. The article deals with the problems of political struggle that broke out among the Greeks at the turn of 1917 - 1918. It highlights the issues of ethnic and cultural revival as well as the problems of agricultural relations in the Greek community.

Key words: Ukrainian governments' policy, social and political processes, Greek community of the Northern Azov Sea Coast, Ukrainian national-democratic revolution, Ukrainian People's Republic, Ukrainian State.

Актуальність теми. У наш час значний науковий та політичний інтерес становить вивчення історичного досвіду політичної діяльності українських урядів доби національної революції, її етнорегіональної спрямованості в історико-правовому контексті. Грецька громада Північного Приазов'я у першій чверті XX ст. була однією з найбільш чисельних та впливових серед поліетнічного населення краю. Аналіз проблеми щодо розвитку політичних процесів у грецькій громаді протягом 1917 – 1918 рр. дозволяє розкрити особливості державотворення у цьому дуже своєрідному з етнічної та соціальної точки зору регіоні України.

Історіографія дослідження. Питання політики урядів Української Народної Республіки та Української Держави гетьмана П.Скоропадського щодо грецької громади Північного Приазов'я висвітлені в історико-правовій літературі вкрай недостатньо, фрагментарно. Узагальнююча праця сучасних істориків «Україна: політична історія. XX – початок XXI ст.» [29], навчальні посібники з історії держави та права України [12;14;18] дають розуміння того, як формувалася національна та аграрна політика цих державних утворень. Місце греків Маріупольського повіту у революційних подіях в Україні, певною мірою, висвітлювали в різні історіографічні періоди С.Ялі [33], Н.Терентьєва [26], Л.Якубова [32], автори колективної праці «Греки на українських теренах» [8], автори навчального посібника «Греки в Україні» [25]. Спроби вирішення аграрної проблеми в Донбасі за часів УЦР висвітлювалися в статті А.Даценко [9]. Деякі аспекти теми відображені в Історії міст і сіл УРСР [13;15], у працях краєзнавців популярного характеру [1;2;4;11;29].

Метою статті є історико-правовий аналіз політики українських державних утворень щодо грецької громади Північного Приазов'я в умовах української національно-демократичної революції наприкінці 1917 – на початку 1918 рр.

Події Української національної революції 1917 – 1921 рр. у Північному Приазов'ї досліджені недостатньо. Майже не розглядалося істориками питання про вплив Української держави гетьмана Павла Скоропадського на грецьку етнічну спільноту Маріупольського повіту. Між тим ці події заслуговують на увагу дослідників, оскільки необхідно з'ясувати ступінь впливу Української національної революції, її різних періодів на поліетнічний регіон Північного Приазов'я, зокрема на грецьку спільноту. Це підтверджує необхідність посиленої уваги до регіональних аспектів української історії.

До початку Першої світової війни грецька спільнота Північного Приазов'я жила досить ізольовано. Війна, а потім революція сколихнули все суспільство, в тому числі й маріупольських греків. Вони все більш активно втягувалися у загальні суспільні процеси. Це засвідчили події Української національної революції.

Відродження української національної державності, яке стало на порядку денному в цей час, сприймалося однаково прихильниками різних українських політичних партій, суспільних верств, що стояли за ними. Українська революція виявилась у регіоні Північного Приазов'я дещо пізніше, ніж на більшій частині українських земель і сприймалася тут менш активно. Це було обумовлено особливостями етнічної та соціальної структури населення краю, його віддаленістю від революційного центру, розташуванням на українсько-російському кордоні, слабким впливом українських політичних партій. Це повною

мірою позначилося на сприйнятті українського революційного процесу грецькою спільнотою Маріупольського повіту.

Після повалення Тимчасового уряду, наприкінці жовтня 1917 р. УЦР прийняла рішення поширити владу Генерального секретаріату на всю територію України, в тому числі, на Катеринославську та інші південні та східні губернії країни [29, с. 269]. Це підтвердив Третій Універсал УЦР, який проголосив утворення Української Народної Республіки. В цьому політико-правовому акті наголошувалося, що український народ, який «довгі роки боровся за свою національну волю і нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей на Україні суших ...». Універсал також визнав за народами, які населяли українські землі, «національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування в справах їх національного життя ...» [28, с. 401].

У роз'ясненні Генерального секретаріату з земельного питання, викладеного в Третньому Універсалі декларувалося, що «загальними підвалинами, зазначеними в Універсалі в справі земельній, є скасування права власності на згадані в Універсалі землі та перехід тих земель до трудового народу без викупу» [23, с. 449]. Такий підхід не задовольняв грецьких селян, які мали чималі земельні володіння.

У деяких грецьких селах з'явилися представники українського уряду. В селі Чермалик українську владу представляв призначений з Нової Карані прапорщик Курчачкі [30, с. 85].

Вплив УЦР на селянські маси, у тому числі, на грецьких селян Маріупольського повіту, загалом, був слабкий через відсутність місцевих органів влади, на які спиралась би українська влада, через прикрі прорахунки її керівництва у надзвичайно болючому для селянства земельному питанні. Рішення УЦР були запізненими, недостатньо враховували селянські інтереси [9, с. 135,136]. Це підірвало політичні позиції УНР серед грецьких селян.

Восени 1917 р. шалька політичних терезів хитнулася в бік більшовиків, які активно діяли, вмiло використали наростання суспільного невдоволення млявістю демократичних інституцій у вирішенні злободенних соціально-економічних проблем.

Більшовицький жовтневий переворот 1917 р. у Петрограді різко змінив суспільно-політичну ситуацію в Росії, на теренах України та в Північному Приазов'ї зокрема. Прийняті на другому Всеросійському з'їзді рад декрети «Про землю», «Про мир» сприяли посиленню впливу більшовиків серед селян. З іншого боку, в суспільстві через силові дії більшовиків різко посилювалася конфронтація, яка все більше набувала збройного характеру.

Це повною мірою виявили події, пов'язані зі спробою створення у Приазов'ї національного грецького об'єднання. 10 листопада 1917 р. у Маріуполі були проведені збори представників волосних грецьких спільнот, які започаткували створення Маріупольської Спільки Грецького народу. Її очолив авторитетний грецький діяч Ілля Якович Пічачкі [24]. Провідну роль у формуванні Маріупольської спільки відігравали ліберальні кола грецької інтелігенції та заможні селяни-греки. Об'єднання маріупольських греків повинно було, на думку його організаторів, в складних існуючих політичних умовах захищати національні інтереси грецької громади.

У зв'язку зі створенням Маріупольської Спілки Грецького народу Генеральний секретаріат надіслав з Києва вітальну телеграму раді цієї спілки, підкресливши, що Українська Центральна рада забезпечує «за всіма народами вільної України право на національно-територіальну автономію» [5].

Важливу роль у формуванні Маріупольської Спілки грецького народу відіграв з'їзд представників грецького народу Маріуполя та маріупольського повіту, який проходив 2 грудня 1917 р. Маріупольська спілка еллінів, заснована на демократичних засадах, визнала себе автономним відділом Загальноросійської спілки еллінів, а, з іншого боку, висловила на користь Української Центральної Ради [31]. У 24-му українському запасному полку, який дислокувався в Маріуполі, почалося формування окремих грецьких сотень.

Подальші події виявили соціальний та політичний розкол серед грецької спільноти Маріупольського повіту. У Маріупольській Спілці грецького народу переважали ліберальні кола, а в грецькій сільській громаді посилювалися радикальні революційні настрої. Їх носіями здебільшого були солдати, які поверталися з фронту. За цих умов, з'їзд представників грецького народу не отримав необхідної підтримки серед грецької громади і був розігнаний більшовицькими збройними формуваннями [32, с. 61].

У грецьких селах Маріупольського повіту наростало суспільне протистояння. З особливою силою більшовицький вплив виявився в с. Старий Керменчик. У ньому було встановлено радянську владу раніше, ніж у інших грецьких населених пунктах Північного Приазов'я [13, с. 199]. Наприкінці листопада 1917 р. на сільських зборах у Старій Карані була прийнята більшовицька резолюція. Більшовицький ревком було створено у Старій Ласні [15, с. 813, 823].

Перемога більшовиків у Маріуполі вплинула на ситуацію в грецьких селах всього повіту. У січні 1918 р. були створені пробільшовицькі селянські ради у селах Мангуш, Старогнатівка, Багатир, Комарь, Константинополь, Сартана, Чермалик, Бешеві та Старій Карані [15, с. 191, 665, 776, 805, 813].

Дії більшовицької влади, реквізиції продовольства загострили протистояння серед селянства. До того ж у березні - квітні 1918 р. різко змінилася загальна політична ситуація в Україні. Після укладення Брестського мирного договору між УНР та країнами Четверного союзу (26 січня 1918 р.) німецькі та австро-угорські війська разом з загонами військ УНР на початку лютого повели на українських землях наступ проти більшовиків. 3 квітня в результаті боїв з більшовицькими загонами до Катеринослава вступили підрозділи «вільного козацтва» під командуванням Г.Горобця та австро-угорські війська [3, с. 282]. Це створило передумови для їх подальшого просування у Північне Приазов'я, де суспільно-політична ситуація у цей період суттєво дестабілізувалася.

На початку квітня 1918 р. у Маріуполі розгорілася друга після грудня 1917 р. гостра політична криза, яка вилилася в збройне протистояння. 8 - 9 квітня за участю солдатів-фронтовиків та грецьких легіонерів у місті стався переворот [32, с. 62]. Але незабаром відбулася нова зміна влади. Протягом квітня 1918 р. весь регіон Північного Приазов'я був окупований австро-угорськими військами, які завдали поразки більшовицьким загонам. 20 квітня австро-угорські частини зайняли Маріуполь [15, с. 397, 398]. Спираючись на іноземну військову підтримку, УЦР намагалася утвердити свою владу в Україні.

В Катеринославі у цей час діяла губернська революційна рада як місцевий орган влади УНР. Наприкінці квітня 1918 р. вона направила в повітові установи Катеринославської губернії, в тому числі, і в Маріупольський повіт, ряд розпоряджень, які повинні були зміцнити в цьо-

му краї політичні та економічні позиції української влади.

18 січня 1918 р. Центральна Рада прийняла Тимчасовий земельний закон – один з основних правових актів країни [27]. Своїм розпорядженням від 16 квітня 1918 р. Катеринославська губернська революційна рада вимагала рішучо припинити будь-які порушення земельного закону, суворо карати осіб, які «підштовхують селян утримуватися від обробки полів» [10, арк.].

Але виявилося, що цей закон не був відомий широким селянським масам. У зв'язку з цим рекомендувалося «негайно видрукувати земельний закон в кількості на волость не менш як 1000 примірників, поширити його між людностю, прочитати його на всіх сільських громадських зборах». Всім місцевим органам влади під загрозою покарання було наказано «приступити негайно до енергійної творчої планомірної праці по обслуговуванню потреб працюючого люду» [10, арк. 14].

Для реалізації земельного закону в Маріупольському повіті було створено районні земельні комітети. Деякі з них з'явилися в грецьких селах (Стильський, Каранський, Мангуський земельні комітети) [10, арк. 152]. На них було покладено здійснення урядової політики УНР у земельному питанні.

Але, за іронією історичної долі, ці та інші розпорядження були надіслані в той час, коли «стрілка годинника» Української Народної Республіки доби Центральної ради зупинилася. 29 квітня 1918 р., коли в Маріуполі були отримані останні з урядових документів (пояснення Міністерства земельних справ до розділу 3 статті 33 Тимчасового земельного закону від 18 січня 1918 р., Постанова Міністерства внутрішніх справ про українізацію) [10, с. 21,22], в Києві стався державний переворот, внаслідок якого до влади прийшов гетьман П.Скоропадський і на зміну УНР було проголошено Українську Державу [29, с. 309, 313].

Суспільно-політична ситуація в Україні загалом та в Приазов'ї, зокрема, була дуже суперечлива. Гетьман всіяко намагався відновити в країні стабільну, ефективну владу, яка спиралася на помірковані та консервативні українські національні кола, прихильників приватної власності, перш за все, на приватних землевласників. Але в умовах революції така політика сприймалася сільською спільнотою неоднозначно. Вона знаходила певну підтримку з боку заможних селян та великих землевласників. Але радикально налаштоване незаможне селянство категорично відкидало економічну та соціальну політику нової влади.

Протягом травня 1918 р. формувалися владні структури гетьманської держави. 15 травня наказом Катеринославського губернського старости Осипенка виконуючим обов'язки повітового старости по Маріупольському повіту було призначено відомого грецького купця та громадського діяча Д.Хараджаса. Губернський староста вимагав від повітової влади «найенергійнішої та наполегливої праці для встановлення порядку та відновлення економічного життя» [10, арк. 44].

Через кілька днів тимчасово виконуючим обов'язки повітового старости був призначений повітовий комендант полковник Литвиненко. Саме за його підписом видавалися наступні розпорядчі документи для населення Маріупольського повіту.

24 травня 1918 р. в маріупольській газеті «Наше життя» було надруковане повідомлення до населення Маріупольського повіту про те, що в м. Маріуполь при правлінні повітового коменданта формуються дві охоронні сотні: піша і кінна з утриманням козакам – 90 крб. на місяць «при всьому готовому». Серед тих, хто відгукнувся на цей заклик, були і представники грецької громади [19].

Грецьких селян Приазов'я безпосередньо стосувалася аграрна політика гетьманської держави. Особлива увага нової влади зверталася на те, щоб все награване майно

було повернуто власникам. Перш за все, мова йшла про «повернення зерна, землеробських знарядь, заводських машин, худоби, коней, захоплених через посередництво земельних комітетів». Земельні комітети, створені за часів УНР, були ліквідовані, а замість них створені тимчасові земельні комісії, до яких входили особи, призначені повітовим старостою та мирові судді.

Відповідно до наказу виконуючого обов'язки повітового старости, було засновано повітову та по 12 дільницях тимчасові земельні комісії. 21 грецьку волость Маріупольського повіту було розподілено між дев'ятьма дільницями. Переважно грецькими були 8-а дільниця (Бешевська, Стилська, Велико-Каракубська, Ласпінська, Ново-Ігнатіївська, Каранська волості) та 11-а дільниця (Чердаклінська, Малоянисольська, Старокримська, Сартанська, Чермалицька волості) [10, арк. 150].

Згідно наказу тимчасово виконуючого обов'язки повітового старости полковника Литвиненка, дільничі комісії повинні були прийняти від земельних комітетів всі справи та звіти, перевірити правильність попередніх витрат, перевірити правильність передачі власникам награваного у них майна та з'ясувати завдані збитки [10, арк. 151].

За наказом полковника Литвиненка від 6 червня 1918 р., було оголошено селянам закон про право громадян на врожай 1918 р., який стосувався також і грецьких селян. Він був спрямований на врегулювання дуже важливого складного питання [10, арк. 152].

Одразу після утворення Української держави гетьмана П.Скоропадського гостро постала фінансова проблема. У зверненні до населення Маріупольського повіту зазначалося, що «населення не вносить державних і суспільних (земських) податків. В державній скарбниці немає грошей». У зв'язку з цим за наказом головного краєвого комісара Херсонщини, Таврії і Катеринославщини від 14 травня 1918 р. № 12 «всі мешканці повинні внести протягом місяця всі громадянські та державні податки та недоїмки, які числилися за ними по цей час, як за минулі роки, так і за 1918 р.» [10, арк. 56].

Поряд з земельними та фінансовими справами протягом травня 1918 р. нова влада намагалася вирішити різні місцеві громадські, соціальні питання грецьких та інших сіл Маріупольського повіту. У селах деякий час видавали добові гроші пораненим та хворим солдатам [10, арк. 16]. Було розпочато ремонт мосту в с. Стила. У зв'язку з великою пожежею, яка у квітні 1918 р. знищила в с. Карань 45 господарств, Земські збори постановили взяти позику у Ф.Константинова 20 000 рублів для видачі тим, хто постраждав. Вирішено звернутися до повітового земства з клопотанням про довготривалу позику [21]. В селі Ігнатіївка було вирішено створити культурно-просвітницькі курси [20].

Дестабілізуючим чинником у селах Маріупольського повіту у період Української держави гетьмана П.Скоропадського була діяльність австрійських та німецьких військ, які з квітня 1918 р. були розташовані в населених пунктах Приазов'я і повинні були забезпечити отримання продовольства в українських селян для відправлення до Німеччини та Австро-Угорщини. Комендант австрійського командування наприкінці травня 1918 р. повідомляв, що селяни нищать зимові посіви, на поміщицьких полях пасуть худобу. У зв'язку з цим зазначалося, що надалі всі винні у шкідництві будуть каратися на місці. Худоба, яку знайдуть на полі, буде реквізована на користь Австро-Угорської армії [22]. Гострий конфлікт у цей час стався в с. Велика Янисоль, де у селян відібрали худобу, фураж, хліб, сало і примусили виплатити контрибуцію у розмірі близько двох тисяч рублів [13, с. 191].

На початку липня з Маріуполя було вивезено австрійською владою 41 вагон хліба. Це спричинило різке загострення продовольчої проблеми в усьому регіоні, а особливо в Маріуполі. На цьому ґрунті ще більш заго-

стрилася суспільна конфронтація в усьому повіті. Свідченням цього було повстання в Маріуполі проти гетьманської влади 21 – 24 липня 1918 р. [2, с. 143] Воно отримало співчуття та підтримку також у селян Сартани та Старого Криму.

Суспільна дестабілізація у Маріупольському повіті позначилася також на загостренні криміногенної ситуації, що виявилось також і в грецьких селах. У серпні 1918 р. випадки збройних нападів з грабунками мали місце в Ново-Бешеве та Улаклі (пограбовані родини священиків), у Великій Янисолі (пограбована крамниця), у Сартані (вбита 10-річна дівчина), у Стилі (невдала спроба пограбування селянина). З іншого боку, відомий випадок, коли військовослужбовець з державної варти, місцевий грек Тилькеджи успішно протидіяв озброєним злочинцям і затримав одного з них [17].

Восени 1918 р. становище гетьманської влади похитнулося загалом в Україні, а в Маріупольському повіті вона майже не контролювала ситуацію. Тут наростає селянський повстанський рух, який особливо активним був у грецьких селах. У донесенні катеринославського губернського старости Г.Черникова до департаменту державної варти повідомлялося, що в Маріупольському повіті повстанські загони «знаходять співчуття населення». Прикладом цього було формування повстанського загону в с. Велика Янисоль, який налічував «до 500 добре озброєних кінного [та] пішого строю. Повстанці палять хутори, мастки, грабують, вбивають. Від станції Царекостянтинівки направляються [до] Маріупольського повіту банди повстанців» [6, с. 390]. Так панічно реагував вищий губернський керівник Катеринославщини на ситуацію, яка склалася у Приазов'ї.

Не дивно, що гетьманський уряд П.Скоропадського, не маючи змоги придушити повстанський рух на Катеринославщині, прийняв рішення «запросити частини Добровольчої армії для боротьби з внутрішніми більшовиками» в Катеринославській та Харківській губерніях, пообіцявши взамін видати 10 млн. рублів для потреб денікінських військ [7, с. 23].

Проте це не допомогло. У Маріупольському повіті гетьманський уряд припинив свої повноваження ще раніше, ніж гетьман зрікся влади. Але у Приазов'ї, на відміну від іншої території України, не було проголошено відновлення Української Народної республіки.

Таким чином, історико-правовий аналіз засвідчує, що в період Української національної революції політика українських урядів досить активно поширювалася на Північне Приазов'я. Грецька громада, яка компактно проживає в цьому регіоні, так чи інакше відчувала на собі вплив Української Центральної Ради та гетьманського уряду Павла Скоропадського. Центральна Рада поряд з земельним питанням, яке вирішувалося на соціалістичних засадах, намагалася враховувати національні інтереси грецької громади. Але державні інституції УНР були слабкі, не мали належного механізму реалізації політичного курсу.

Гетьманська Українська держава відкинула соціалістичні принципи політики УНР. Державні інституції гетьманату П.Скоропадського були значно більш розвинуті ніж їх попередники, підпорядковані Центральній Раді. За правління гетьмана в Україні було створено більш дієвий політико-адміністративний механізм влади. Проте політика гетьманського уряду була суперечливою і не знайшла підтримки з боку селянських мас, у тому числі й серед греків Приазов'я.

Загальна суспільно-політична ситуація в краї була більш складна, порівняно з іншою територією України. Греки, які тривалий час перебували у російському політичному полі, мало сприймали ідеї Української революції та політику української влади. З іншого боку, остання недостатньо враховувала національні особливості грець-

кої спільноти, допускала помилки у своїй політиці. Внаслідок цього, законодавче вирішення нагальних проблем грецької громади українськими урядами революційної доби здійснювалося недостатньо. Їх політика була дуже мінливою, нестабільною. Загалом, політика зазначених українських державних утворень потерпіла невдачу. Їх іс-

торичний досвід потребує критичного аналізу для нашого часу.

Проведене дослідження можна розглядати лише як початок висвітлення зазначеної теми. Це питання необхідно вивчати далі, більш широко використовуючи архівні матеріали.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Анимица Е.Г., Антонова Л.Г. Малоянисоль: история, события, судьбы (1780-2010) / Е.Г.Анимица, Л.Г.Антонова. – Екатеринбург : Уральский государственный экономический университет, 2010. – 220 с. с илл.
2. Божко Р.П., Були Т.Ю., Гашененко Н.Н. и др. Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века. – Мариуполь : Рената, 2006. – 355 с.
3. Верстюк В.Ф., Дзюба О.М., Репринцев В.Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення: Хронологічний довідник / В.Ф. Верстюк, О.М. Дзюба, В.Ф.Репринцев. – Вид. друге, доповнене, доопрацьоване. – К. : Наукова думка, 2005. – 718 с.
4. Весь Мариуполь. – Мариуполь : РА Витязь, 2003. – 384 с.
5. Вітальна телеграма Генерального секретарства з національних справ Української Народної Республіки раді Мариупольського союзу грецького народу // Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлева, О. Ясь. – К. : Либідь, 2000. – С. 167.
6. Гражданская война на Украине 1918 – 1920: Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. – Т. 1. – Кн. 1. / Под ред. Н.И. Супруненко и М.А. Рубача. – К.: Наукова думка, 1967. – 875 с.
7. Гражданская война на Украине 1918 – 1920: Сборник документов и материалов в трех томах, четырех книгах. – Т. 1. – Кн. 2. / Под ред. Н.И. Супруненко и М.А. Рубача. – К. : Наукова думка, 1967. – С. 918 с.
8. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлева, О. Ясь. – К. : Либідь, 2000.
9. Даценко А.С. Аграрна політика Центральної Ради і селянства Донбасу // Нові сторінки історії Донбасу : Зб. ст. – Кн. 11. – Донецьк : ДонНУ, 2005. - С. 129-136.
10. Державний архів Донецької області (ДАДО). – Фонд 110. – Опис 1. – Справа 136.
11. Душка В. Село над Кальмиусом : Очерки истории села Старая Ласпа. – Кн. 1. / В. Душка. – Донецк, ИД Кальмиус, 2005. – 237 с.
12. Заруба В.М. Історія держави і права України: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / В. М. Заруба; Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. Кафедра теорії та історії держави і права. – К. : Істина, 2006. – 416 с.
13. История городов и сел УССР. В 26 томах. – Донецкая область. – К. : Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1976. – 811 с.
14. Історія держави і права України : підр. / за ред. А.С. Чайковського. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 510 с.
15. Історія міст і сіл УРСР. В 26 томах. Донецька область. – К.: Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1970. – 992 с.
16. Мариупольские новости. – 10 августа 1919. – С. 13.
17. Мариупольский вестник. – 30 августа 1918. – С. 4.
18. Музиченко П. Історія держави і права України : навч. посіб. / Петро Захарченко. – 6-те вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2007. – 431 с.
19. Наше життя. – 1918. – 24 травня. – С. 1.
20. Наше життя. – 1918. – 24 травня. – С. 4.
21. Наше життя. – 1918. – 25 травня. – С. 4.
22. Наше життя. – 1918. – 30 травня. – С. 2.
23. Роз'яснення Генерального секретаріату з земельного питання, викладеного в Третьюму Універсалі // Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у двох томах. – Т. 1. – К. : Наукова думка, 1996. – С. 449 - 450.
24. Совет Мариупольского Союза Греческого народа // Мариупольское слово. – 1917. – 2 декабря. – С. 1.
25. Терентьева Н., Балабанов К. Греки в Україні: історія та сучасність. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів Н.Терентьева, К.Балабанов. – К. : Аквілон-Плюс, 2008. - Ч. II. - С. 75 - 76.
26. Терентьева Н.А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII-XX вв.) / Н.А. Терентьева. – К. : Аквілон-Пресс, 1999. – 352 с.
27. Тимчасовий земельний закон // Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у двох томах. – Т. 2. – К. : Наукова думка, 1997. - С. 128 – 130.
28. Третій Універсал Української Центральної Ради // Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у двох томах. – Т. 1. – К.: Наукова думка, 1996. – С. 398-401.
29. Україна: політична історія. XX – початок XXI ст. / Редрада: В.М. Литвин (голова), та ін. – К. : Парламентське вид-во, 2007. – 1028 с.
30. Хасхачих В.И. История села Чермалык. Изд. третье / В.И. Хасхачих. – Мариуполь : ОАО ММК им. Ильича, 2004. – 244 с.
31. Якубова Л.Д. Мариупольська спілка еллінів / Л.Д. Якубова // Енциклопедія історії України. – Т. 6. – К. : наукова думка, 2009. – С. 511.
32. Якубова Л.Д. Мариупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – поч. 30-х р. XX ст. / Л.Д.Якубова. – К., 1999. – С. 51-62.
33. Ялі С. Греки в Україні / С.Ялі. – Харків, 1931. – С. 27-32.